

DOĞU AVRUPA YAHUDİLERİNİN KÖKENİ*

*Kevin Alan Brook***

çev. Osman Karatay

I. Meseleye Giriş

18. yy'ın ikinci yarısında Lehistan toprakları Rusya'ya ilhak edildiğinde, Leh-Litvan Yahudileri de Rus İmparatorluğu'na tabi oldular. Bu Yahudilerin dili Yiddiş olup Aşkenazim olarak biliniyorlardı (Yahudilerin Ortaçağ'da Almanya'yı adlandırmaları) ve çoğu tarihçi bunların kökenini (aynı zamanda dillerini) Ortaçağ'ın Rhineland Almanya'sına bağlamıştır. Ancak 19. yy'dan itibaren kimi tarihçiler ve kişibilimciler de Rusya Yahudilerinin çoğunlukla veya tamamen, kimi üyeleri 8. veya 9. yy'da Museviliğe geçen Türk Hazarlardan geldiğini öne sürmüşlerdir.¹ Bu aykırı yaklaşımların sahipleri onyıllardır sıcak tartışmalar içinde çarpışırken, kimi araştırmacılar da her iki tarafın delillerini birleştiren melez bir bakış açısı benimsemiştir. Doğu Avrupa Museviliğinin kökenlerinin tam bir resmi son yıllardaki ileri genetik teknikler, ayrıntılı isim araştırmaları ve yeni tarihi ve kazibilimsel buluşlarla gün ışığına çıkmıştır. En son araştırma Doğu Avrupa Museviliğinin baskın soy bileşeninin Yahudi (Güney İsrailî) olduğunu ortaya çıkarmıştır, fakat Ortadoğu dışından izlenebilir öğeler de vardır. Ben şahsen hiçbir zaman Doğu Av-

* Bu makale *Russian History/Histoire Russe* dergisinde yayınlanmış (Cilt 30, sayı 1-2, Bahar-Yaz 2003, s. 1-22) aynı adlı çalışmanın yazar tarafından *Karadeniz Araştırmaları* için uyarlanmış biçimi olup, bazı ekleme ve güncellemeler yapılmıştır.

** Kevin Alan Brook, Amerikalı tarihçi, Hazar ve Doğu Avrupa Yahudileri uzmanı, Khazaria.com yöneticisi.

¹ Hazarlar hakkında genel olarak bkz. Kevin Alan Brook, *Hazar Yahudileri* (İstanbul, 2005), ve Douglas M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars* (New York, 1967). Hazarların Museviliğe geçişi hk. bkz. Peter B. Golden, "Hazarlar ve Musevilik" *Hazarlar ve Musevilik*, der. O. Karatay (Çorum, 2005), s.23-64, ve Kevin Alan Brook, "Khazars and Judaism," *The Encyclopaedia of Judaism*, C.4, yay. Jacob Neusner, Alan J. Avery-Peck, William Scott-Green (Leiden, 2003), s.1821-1832.

rupa Museviliğinin atalarının çoğunun Hazarlardan geldiğini iddia etmemiştir.

II. Belge Delilleri

Musevilerin önemli bir kısmı Doğu Avrupa'ya Ortaçağ boyunca güneyden geldiler. Bizans Yahudileri imparatorlarca konular ayrımcı buyruklar yüzünden özellikle 8, 9 ve 10. yy'larda şiddete maruz kalarak baskıya uğradılar. Yahudi göçmenlerin bilinen diğer kaynakları arasında İran ve Irak da vardır.²

Hazar devletinin hanları 8. yy sonu veya 9. yy başlarında Museviliğe geçtiler. Bunların mezhepsel yönelimi Karayit'ten ziyade Rabbî idi, çünkü Hazar kralı Yusuf kendi selefi Obadiye'nin, Karayların kabul etmediği sözlü kanun ve geleneklerin ifade eden Mişnah ve Talmut'u öğrendiğini yazmıştır. Bu örneği asiller ve yukarı sınıflar ile kara budundan kimilerinin takip ettiği anlaşılıyor. Hazarlar arasında Museviliğin yayılma derecesi hala bir tartışma konusudur. Belli Ortaçağ belgeleri din değiştirmenin yaygın olduğunu öne sürerken, bazıları da idare ile sınırlı olduğunda ısrarcı olmuştur. Hazarların bir bütün olarak din değiştirdiğini söyleyen veya ima eden kaynakların örnekleri Stavelot'lu Christian'ın *Expositio in Matthaicum Evangelistam* adlı eseri,³ yazarı belirsiz Farsça eser *Denkart*,⁴ İbn'ül-Fakih'in *Memleketler Kitabı*,⁵ Abdülcabbar ibn Muhammad el-Hamdani'nin *Efendimiz Muhammed'in Peygamberliğinin Delillerinin Tespiti*,⁶ Yehuda ha-Levi'nin *Kuzari (Hazarlar): Hakir İnancın Savunmasında Delil ve Savlar Kitabı*,⁷ ve İbn Fadlan'ın *Risale*'sidir.⁸ Hamdani sünnet, gusül ve helal yiyecek kuralları gibi Hazarların benimsediği belli dini uygulamaları teşhis eder. Stavelot'lu Christian ve Kral Yusuf da Hazarlar arasında sünnetten bahsederler. Muhammad ibn İshak el-Nadim,

² Sura Gaonu (Akademi'nin Başkanı) Saadia ben Yosef al-Fayumi, bu göçmenlerden birinin adını, Irak'tan Yitzkhak ben Avraham'ı kaydetmiştir; bkz. *Teshuvot ha-ge'onim (Zikhron kamah ge'onim uve-yihud Rav Sherira ve-Rav Hai beno vaha-Rav R. Yitshak Alfasi)*, yay. Abraham E. Harkavy (Berlin, 1887), s.278, cevap 557, ve Dunlop, s.221.

³ Håkon Stang, *The Naming of Russia* (Oslo, 1996), s.149.

⁴ *La légende de Zoroastre selon les textes pehlevis*, yay. Marijan Molé (Paris, 1967), s.237.

⁵ İbn al-Faqih, *Kitâb al-Buldân*, yay. Michael Jan de Goeje (Leiden, 1885), s.298.

⁶ Shlomo Pines, "A Moslem Text Concerning the Conversion of the Khazars to Judaism," *Journal of Jewish Studies* 13 (1962), s.47.

⁷ bkz. N. Daniel Korobkin'in çevirisi, *The Kuzari: In Defense of the Despised Faith* (Northvale, N.J., 1998), s.55.

⁸ Golden, "Khazaria and Judaism," s.140.

Kitâb el-Fihrist'inde (yak. 987/988) Hazarların İbrani abecesiyle yazabildikleri söyleyip, sanki bunu tüm Hazarlar için kabul eder.⁹ 1206'da telif edilen Farsça eser *Tarih-i Fahrüddin Mübarekşah*, Hazarların Kirilce'den türevlenmiş bir yazı biçiminin bulunduğu ve "bu yazıyı kullanan Hazarların büyük kısmının Yahudiler olduğu" şeklinde bilmece gibi bir bilgi nakleder.¹⁰ İbn Rüsteh'in *Değerli Cevherler Kitabı*,¹¹ İstahri'nin *Yollar ve Memlekeler Kitabı*,¹² ve yazarı belirsiz Arapça *Risâlât fi'l aqalim*¹³ gibi bazı kaynaklar ise aksine Museviliğin sadece hükümet görevlileri ve asiller arasında yaygın olduğunu, halkın geri kalanının ise Kamlık, Hıristiyanlık ve İslam'a tabi bulunduğunu iddia eder. İstahri'nin Musevilerin Hazar'daki "en küçük" topluluk olduğu yorumu, Mukaddesi'nin Hazar'da "çok" Yahudiler olduğu iddiasıyla çelişir.¹⁴

Hazarların kitlesel din değiştirmesi kavramını reddene alimler arasında Nicholas de Lange,¹⁵ Bernard Rosensweig,¹⁶ Robert Seltzer,¹⁷ ve Douglas Dunlop vardır. Bu yazarlara göre, geçiş yönetici ve seçkin sınıfla sınırlıydı ve genel nüfusu kapsamıyordu. Bernard Braude Musevi Hazarların sayılarının az olduğu savını "genel bilimsel mutabakat" olarak vurgular.¹⁸ Aslında bu meselede mutabakat yoktur. Sırasıyla Mayıs 1999 ve Şubat 2002'de gerçekleştirilen Hazarlar konulu birinci ve ikinci uluslararası çalıştaylarda farklı fikirler ifade edilmiştir.¹⁹ Jonathan Shepard, düşüncesini Stavelot'lu Christian ve İbn'ül-Fakih'e dayandırarak geçişin

⁹ Al-Nadim, *The Fihrist of al-Nadim: A Tenth-Century Survey of Muslim Culture* (New York, 1970), çev. Bayard Dodge, C.1, s.37.

¹⁰ Golden, s.142. Hazar toplumunun bu tür bir yazısının hiçbir belgesi veya yazıtının olduğu bilinmemektedir.

¹¹ İbn Rustah, *Kitâb al-A'lâq an-Nafisa*, yay. de Goeje (Leiden, 1892), s.139. Fakat İbn Rüsteh'in Hazarlara dair haberi diğerlerinden daha eski gözükür (bkz. Dunlop, s.108), ve bu yüzden Hazarların Musevilğe geçişinin, eğer tedricen oldu ise, en üst seviyeye ulaşmış olduğu 10. yy'daki durumu tam yansıtmayabilir.

¹² Dunlop, s.91-92.

¹³ 'Amr ibn Bahr el-Cahiz'da alıntılanmıştır, *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri* (Ankara, 1967), çev. Ramazan Şeşen, s.33-35.

¹⁴ Bkz. al-Muqaddasi, *Ahsan at-Taqâsîm fi Ma'rîfat al-Aqâlîm*, yay. de Goeje (Leiden, 1906), s.355.

¹⁵ Nicholas de Lange, *Atlas of the Jewish World* (New York, 1984), s.43.

¹⁶ Bernard Rosensweig, "The Thirteenth Tribe, the Khazars and the Origins of East European Jewry," *Tradition* 16:5 (Fall 1977), s.146.

¹⁷ Robert M. Seltzer, *Jewish People, Jewish Thought* (New York, 1980), s.787, d.7.

¹⁸ Bernard Braude, "Myths and Realities of Turkish-Jewish Contacts," *Turkish-Jewish Encounters*, yay. Mehmet Tütüncü (Haarlem, 2001), s.26.

¹⁹ Örn. bkz. Al'bert Kaganovich'in ilk çalışmayı özetlemesi: "Pervaya mejdunarodnaya konferentsiya po problemam izucheniya istorii khazar," *Tsentral'naya Aziya i Kavkaz* no. 4(5) (1999).

geniş ölçekli olduğunu iddia etmiştir.²⁰ Shepard'ın fikrini, "Hazar Museviliğinin yöneticilerle sınırlı olmadığını, aksine Kiev kenti sınırlarına bile varacak ölçüde Hazar topraklarında köklü olduğunu" öne süren Kiev Mektubu'nun (aşağıda açıklayacağız) kaşifi Norman Golb da paylaşmıştır.²¹ Bu yüzden, Hazarların kitlesel din değiştirmesi 10. yy itibariyle Doğu Avrupa'da yaşayan çok sayıda Musevi'yi üretecektir. Avrupa'daki Sefarad olmayan Yahudilerin sayısının sadece birkaç onbin olduğu bir dönemde, sadece seçkinlerin geçişi bile sonraki Musevi nüfus üzerinde kaydedeğer bir nüfus etkisi yapmış olacaktır. Belki de Hazarlar arasında Museviliğin yaygınlık meselesinin cevabı kazibilimsel kanıtlardan gelecektir (bu konuda bkz. Bölüm VI). Eğer bin Hazar sinagogu veya Hazar başkenti Atıl keşfedilirse, bu soruları kesin olarak çözmek mümkün olabilir. Şimdilik, bir bütün olarak alındıklarında yazılı kaynaklar Museviliğin Hazarlar arasında gerçekten yayılmış bulunduğunu emin olarak ifade ederler. Hazar'daki diğer kabileler arasında Musevilik görülüyordu (bir kısmı Museviliğe geçen belli Alan istisnası ile²²); bu da bazı olaydizimcilerin Musevilerin sadece bir azınlık teşkil ettikleri şeklindeki ifadelerini açıklar. Hazar devletinin bütün tarihi boyunca ülkenin nüfusu çok çeşitliydi ve Hristiyan olan Got ve Rumları, putperest Slav ve Burtasları, Müslüman Kalizleri (Harezmliler) ve diğer pek çoğunu içeriyordu. Dolayısıyla 'Hazar' sözcüğü esas olarak halkın çoğunluğuna değil, devletteki hükümdar ve seçkinlerin mensup olduğu buduna işaret edecektir.

Kiev Rus' knezi Svyatoslav 965'te Hazar kalesi Sarkel'i ele geçirdi. 969 yılında Hazar başkenti de yabancı işgali altındaydı. Hazar'ın sonu kaynaklarda iyi anlatılmamıştır. Bin Hazar kalıntısının Kırım'da 1016'ya kadar yaşadığı görülüyor. Hazar devletinin yıkılması ve halkının dağılmasından sonra, Hazarlar yavaş yavaş tarihi kaynaklarda kaybolurlar. 10. yy'dan sonra çağdaş Hazarlara güvenilir göndermeler vardır, ancak çok değildir. Bizanslı yazman Konstantinos Akropolites (1250-1324), Pera'da (Beyoğlu), Aziz Zotikos tarafından kurulan cüzam hastanesinin yanındaki Rabbî Musevi mahallesinde kocasıyla birlikte yaşayan bir Musevi Hazar kadın hakkında iki hikayeyi tensih etmiştir.²³ *Rus Olaydizimi* "Ivanko Zakharyich, Kozarina" adlı bir Hazar'ın 12. yy başlarında Rus'

²⁰ Jonathan Shepard, "The Khazars' Formal Adoption of Judaism and Byzantium's Northern Policy," *Oxford Slavonic Papers, New Series* 31 (1998), s.15-16.

²¹ Norman Golb & Omeljan Pritsak, *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century* (Ithaca, N.Y., 1982), s.32.

²² Golb & Pritsak, s.113, 115.

²³ Timothy S. Miller, "The Legend of Saint Zotikos According to Constantine Akropolites," *Analecta Bollandiana* 112 (1994), s.365, 376.

ordusunda görev aldığını kaydeder.²⁴ Rabbi Abraham ibn Daud 1161'de *Gelenek Kitabı*'nda kendisi ve diğer İspanyol Yahudilerinin kendi dönemlerinde İspanya'nı Toledo kentinde Musevilik eğitimi alan Rabbî Hazar Musevileri ile şahsen tanıştıklarını yazar.²⁵

Hazarların akıbetiyle ilgili, hangi ülke ve bölgelere yerleştikleri meselesi de dahil, bol miktarda spekülasyon yapılmıştır. Dikkatler özellikle, Hazarların çoğunun Musevi olarak kaldığı ve sonraki Musevi nüfusa katkı yaptığı şeklindeki sık sık cıralanıp sürülen savlarla, Lehistan, Macaristan ve Kiev Rusya'sına yoğunlaşmıştır.

Kiev'in ticaret semti Podol'un bir kısmı, 9. ve 10. yy'larda *Kozare* adlanıyordu²⁶ ve pekçok tarihçi *Kozare*'nin etnik Hazar sakinleri yüzünden öyle adlandırıldığını ileri sürmüştür. Bu kuram sağlam bir temele dayanıyor gözükmemekte. Ancak ilk bakışta Hazar budun adına veya *Kabar/Kavar* tabirine (Hazarların Macaristan'a yerleşen kaçkın bir koluna işaret eder) benzeyen Doğu Avrupa'daki çeşitli yer adlarının (örn. Kozarzewek, Kozara, Kozarki, Kawiory) Hazar yerleşimciler yüzünden verildiği iddiaları daha az kanıtlanabilir. Bu yer adlarının çoğu 15. yy'dan itibaren geçen kayıtlarda görülürler. 20. yy başlarından bir Lehistan Aşkenazi tarihçisi olan Itzhak Schipper, Slav memleketlerindeki bu türden yer adlarının Hazarca olduğu iddiasını geliştirdi.²⁷ İsimbilimci ve tarihçilerin müteakip tetkikleri bu türden çoğu ismin aslında Slavca kelimeler *kozar* (keçi çobanı) ve *koza* (keçi) veya İbranice kelime *kever*'den (kabir) tüvelendiğini göstermiştir.²⁸ Dil durumunun çok farklı olduğu Macaristan'da Kazár, Kozárvár ('Hazar kalesi' manası verilir), Egykozár ve Nagykozár gibi yer adları vardır. Macar araştırmacılar da dahil, çoğu tarihçiye göre bu isimler Hazarlar yüzünden verilmiştir.²⁹ Ancak Macaristan'daki Hazar yerleşimciler (896'da gelmişlerdir), önemli istisnalar olan Konstantinos Porphyrogenitus'un *De Administrando Imperio*'su ve 1309'da Presburg'da toplanan bir Macar kilise konsülünün Katoliklerin Hazarlarla evlenmesini

²⁴ Nora K. Chadwick, *The Beginnings of Russian History* (Cambridge, 1946), s.128.

²⁵ Abraham ibn Daud, *The Book of Tradition*, yay. Gerson D. Cohen (Philadelphia, 1967), s.93.

²⁶ Golb & Pritsak, s.57-58.

²⁷ Jacob Litman, *The Economic Role of Jews in Medieval Poland: The Contribution of Yitzhak Schipper* (Lanham, 1984), s.88-89.

²⁸ bkz. Moshe Altbauer, "Mekhkaró shel Yitzhak Shiper al hayesod ha-Kuzari-Yehudi ba-Mizrakh Eyropa," *Sefer Yitzhak Shiper: Ketavim nivkharim u-divre ha'arakha*, yay. Shlomo Eidelberg (New York, 1966), s.47-58, ve Matthias Mieses, "Judaizanci we Wschodniej Euro-pie," *Miesięcznik Żydowski* 4 (1934).

²⁹ Hansgerd Göckenjan, *Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn* (Wiesbaden, 1972), s.40-41.

yasaklayan kararı haricinde, tarihi kaynaklarda çok iz bırakmamışlardır. Lakin, Konstantinos'ta anlatılan Kabar Hazarlarının Macarlara katılmadan önce veya sonra Musevi olduklarına dair doğrudan bir delil bulunmamaktadır.

Kimi araştırmacılara göre, Sarkelli Hazarlar 1110'lerde Rus' Çernigov bölgesine vardılar ve orada Slavca karşılığı olan *Byelaya Vyeja* (Ak Hisar) adıyla kentlerini yeniden kurdular. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*'in (Hypatian yıllığının bir yayını) bu yorumu, yıllığın hassaten Hazarlara veya Musevilere değil, sadece "belovejlilere" işaret ettiğini gösteren Alexander Pereswetoff-Morath tarafından itibardan düşürülmüştür;³⁰ ve de burada bir "yeni Sarkel" kurulduğu söylenmez. Üstelik, Mikhail Artamonov'un yönettiği bir kazıbilim çalışmasına göre, Byelaya Vyeja 11. yy'da çoktan bir Rus' kasabası haline gelmişti ve bu yüzden sözkonusu göçmenler Hazarlar değil, Doğu Slavlarıydı.

Cam üretiminde Yahudi katılımını çalışan İsraili bir araştırmacı olan David Bezborodko, Hazarların 9. yy'da veya 10. yy başlarında, şu anda Akrusya'da bulunan Hrodna'da bir cam fabrikası kurduklarını öne sürmüştür.³¹ Bezborodko kendi babasının Baron David Guenzburg ve Baron Samuel Polyakov'un kütüphanelerinden kimi belgelere ulaştığını, fakat notlarının 2. Dünya Savaşı sırasında kaybolduğunu ve Sovyetlerin sözkonusu kütüphaneleri kilitlediklerini iddia etmiştir. Bu belgelerin varlığı henüz doğrulanmamıştır. Şu anda Moskova'da bulunan Guenzburg Judaica külliyyatında tasnif edilmiş böyle bir belge bulunmamaktadır.³² 12. ve 13. yy'larda Rus'da yaşayan Musevilerin etnik veya bölgesel kökenleri herhangi bir Ortaçağ kaynağında gösterilmez.³³

Hazarların Doğu Avrupa'ya kitlesel bir göçüyle ilgili çok sağlam belgesel delillerin yokluğu, bizi sonraki yılların Doğu Avrupa Musevi nüfusunun esas unsurunun Hazar dışından geldiği sonucuna götürür. Öte yandan, Doğu Avrupa'ya orta Avrupa'dan, özellikle Almanya ve Bohemya'dan Yahudilerin gitmesiyle ilgili bol miktarda gönderme vardır. Olaydizimci Praglı Cosmas, *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum*'da, 1098

³⁰ Alexander Pereswetoff-Morath, *A Grin Without a Cat*, C.2 (Lund, 2002), s.126.

³¹ David Bezborodko, *An Insider's View of Jewish Pioneering in the Glass Industry* (Jerusalem, 1987), s.63.

³² İbrani Elyazmalarının Mikrofilmleri Enstitüsü'nün başkanı Benjamin Richler ile bizzat haberleşme.

³³ Fakat bu yüzyıllardan (ve önceki iki yüzyıldan) bize kalan Rus' Yahudileriyle ilgili belgeler sayıca çok azdır ve çoğu Çernigov ve Volhunya Vladimir'i cemaatlerinden ziyade Kiev cemaatiyle ilgilidir. Rus'taki Yahudilere göndermelerin dağılımı hk. bkz. Pereswetoff-Morath, C.2, s.13.

yılında (1. Haçlı seferi yapılırken) Bohemya'dan bazı Yahudilerin kaçtığını ve diğerlerinin de mallarını gizlice Lehistan veya Macaristan'a naklettiklerini yazar.³⁴ Bu göndermeye dayanan bazı tarihçiler Bohemya'dan, bilhassa Prag'dan çok sayıda Yahudi'nin göçtüğünü tahmin ederler, fakat bu yorum çelişkilidir.³⁵

Avusturyalı Rabbi Israel Isserlein ve Almanyalı Rabbi Moses ben Isaac ha-Levi Mintz, 15. yy'da Kraków Leh devletinin uzun süredir Almanya'dan sürülen Yahudiler için bir sığınma yeri olduğunu yazmışlardır.³⁶ Pek çok Alman rabbi, Kraków, Ponzán ve Brest-Litovsk gibi Leh şehirlerine gelip yerleşmiştir.³⁷ 14. yy'da Breslau (Wroclaw, Lehistan'da) Yahudilerinin çoğu, en az üç kişinin Rusya'dan gelmesine mukabil, genellikle Almanya veya Bohemya'dan geldiklerini gösterir şekilde esas memleketleri itibariyle açıkça kaydedilmişlerdir. 15. yy sonunda Kraków ve Kazimierz'de de (şu anda Kraków'un uydukenti, fakat o zamanlar ayrı bir kasabaydı), Bohemya'dan Yahudi aileler vardı.³⁸ 15. yy'da Yahudilerin Speyer, Cologne (Köln), Mainz ve Vienna gibi Alman nüfuslu kentlerden kovulmaları, bu Yahudilerin çoğunu doğuya doğru, Lehistan ve Litvanya'ya göçmeye teşvik etmiştir.³⁹

Kalisz'li prens 5. Boleslaw Pobozny 1264'de Lenistan Yahudileri için *Kalisz Kanunu* olarak bilinen bir haklar bildirgesi yayınlamıştır. Jacob Litman'a göre bu berat,

“açıkça, ismen Musevi kanununun bu Alman biçimini kendileriyle birlikte getiren Yahudilerin girişimi sonucu bağışlanmıştır. Bu belge, örnek alındığı 1244 Avusturya bildirgesiyle birlikte, en eski Alman kanun kitabı olan *Sachsenspiegel*'i ve Speyer (1090) ve Worms (1157) Yahudi beratlarını yansıtır.”⁴⁰

Bernard Rosensweig, bu belgede belirtilen hakların “öz ve formül itibariyle Batı kökenli olduğunu” gösterdiği zaman duygularını böyle

³⁴ Cosmas von Prague, *Die Chronik der Bohmen des Cosmas von Prag*, 2. baskı (Berlin, 1955), çev. Bertold Bretholz, s.166.

³⁵ örn. Bernard D. Weinryb, “Origins of East European Jewry: Myth and Fact,” *Commentary* 24 (1957), s.515: “Ve Bohemya yıllığında geçen biricik gerçek olan Yahudilerin Bohemya'dan Polonya'ya kaçışları bunların aslında orada yerleştikleri delil teşkil etmez.”

³⁶ Weinryb, *The Jews of Poland* (Philadelphia, 1973), s.29, 30; Rosensweig, s.156.

³⁷ Weinryb, *The Jews of Poland*, s.30-31.

³⁸ a.g.e., s.30.

³⁹ Leonard B. Glick, *Abraham's Heirs: Jews and Christians in Medieval Europe* (Syracuse, 1999), s.273.

⁴⁰ Litman, s.98. 1244 beratı Avusturya Yahudilerine Prens 2. Frederick tarafından bağışlanmıştır.

ifade etmiştir.⁴¹ Aynısı Boleslaw beratını onaylayan ve genişleten Leh kralı 3 Kazimierz Wielki'nin 1334 tarihli imtiyazı için de söylenebilir. Bu yüzden, bu dönemdeki Lehistan Yahudilerinin çoğu büyük ihtimalle Alman topraklarından gelmişlerdi (öte yandan, Lenistan ve Doğu Avrupa'daki Çek Yahudilerinin sonuçta önemli nüfus rolleri için aşağıya bakınız).

Lehistan ve Macaristan'daki erken Yahudi yerleşimlerinin çoğunluğunun Avusturya, Almanya ve Silezya ile sınırdış Leh ve Macar topraklarında yığılmış olmaları ve Kiev ve Çernigov'dan uzakta bulunmaları da bu bapta önemlidir. Bertrand de la Broquinière'ye göre, 6. Charles'ın emriyle sürülen az sayıda Fransızca konuşan Yahudi, 1394'te Macaristan'a varmıştır.⁴²

Doğu Avrupa'da Sefarad varlığı da ortaya çıkmıştır. 1492'de İspanya ve 1497'de Portekiz'den sürülen kimi Sefarad Yahudileri ve onların torunları nihai olarak Macaristan,⁴³ Romanya, Lehistan ve Litvanya'ya ulaşmışlardır. Leh kenti Przemysl'deki bir sinagog 16. yy'da İspanya'dan gelen iki Yahudi göçmen tarafından inşa edilmiştir.⁴⁴ 4. Kazimierz (Leh kralı ve Litvan büyük prensi) 1475'de İspanya, İtalya (Venedik dahil), Kırım (Kefe) ve İstanbul'dan gelen çeşitli Yahudi ailelerin Lehistan'da yerleşmesine izin veren bir buyruk yayınladı.⁴⁵ Leh kenti Zamość 1580'de Lehistan kraliyet büyük mühürdarı Jan Zamojski tarafından kuruldu ve bu kimse 1588'de Sefarad Yahudileri oraya yerleşmek üzere davet etti. İspanya'dan Sefarad Yahudi aileleri kısa bir süre sonra gelip Zamość'da bir Yahudi mahallesi oluşturdular.⁴⁶ Ancak bu Sefarad cemaati fazla sürmedi ve 17. yy'da bir Aşkenazi cemaati onun yerini aldı.

III. İsim Delilleri

Norman Golb'un *Kiev Mektubu*'nu keşfi, bu belge 10. yy'da Kiev kenti civarında İbranice yazılmış birinci el bir haber olduğu için, Doğu Avrupa'daki erken Musevi varlığı araştırmalarında önemli bir köşetaşdır. Mektubu yazarlar, cemaatlerinin üyelerinden biri olan Yakov bar Hanukkah adına yardım talep etmektedirler. Belgenin altına Türkçe bir

⁴¹ Rosensweig, s.157.

⁴² Raphael Patai, *The Jews of Hungary* (Detroit, 1996), s.72.

⁴³ Nora Berend, *At the Gate of Christendom: Jews, Muslims and 'Pagans' in Medieval Hungary c. 1000-c. 1300* (Cambridge, 2001), s.230.

⁴⁴ Arthur Kurzweil, *From Generation to Generation* (New York, 1980), s.253.

⁴⁵ Weinryb, *The Jews of Poland*, s.30.

⁴⁶ Ruth E. Gruber, *Jewish Heritage Travel: A Guide to East-Central Europe* (Northvale, N.J., 1999), s.72.

kelime yazılmış olması dışında, bu alışılmış bir rabbi tavsiye mektubudur. Golb ve ortağı Omeljan Pritsak, *Kiev Mektubu*'nun Hazar etnik kökenli Musevilerce yazıldığını öne sürmüşlerdir.⁴⁷ İddiaları arasında şunlar vardır:

(1) Mektubun yazıldığı günlerde Kiev henüz Ruslarca zaptedilmemişti ve hala bir Hazar kentiydi. Bu, İbranice imzaların altındaki bir Hazar memurunun Türk oymayazısının varlığını ("Okudum" yazmaktadır) açıklar.

(2) Cemaat üyeleri arasında bulunan Musevi olmayan altı isim, yani Kyber, Gostata, Manas, Manar, Kupin ve lakap Sworta Hazar Türkçesi'ndedir.

(3) Kyber Kohen adlı adam kaçkın Kabarlardandır.

Avraham Torpusman, ciddi dikkat gösterilmesi gereken farklı bir öneri getirdi.⁴⁸ Torpusman'a göre, Gostata ismi Novgorod'daki Gost'ata biçiminde olduğu gibi, Rus' arazisindeki Slavlarca çok kullanılan Slavca kökenli bir kelimedir. Aslında Torpusman, diğer yerlerdeki Musevi dışı isim taşıyan kopuntu Yahudilerinin tamamının dönme kökenli olmadığına işaret ederek, *Kiev Mektubu*'ndaki Gostata bar Kybr Kohen'i bir Hazar tebliğciden ziyade, Kohen rahipler sınıfının bir üyesi (ki, Hazarlar Museviliğe geçmeden önce de vardı) olarak görmüştür. İmzacılardan birinin kendi ismine Levite sanını eklemesi de kaydadeğerdir. Levite de Kohen gibi babadan oğla geçen irsî bir ünvardır ve Yahudi geleneğine göre tüm Leviteler eski İsrail'in Levi kabilesinden gelirler. Torpusman aynı şekilde Kupin ve Sworta isimleri için de bir Slavca köken tahmin eder. Diğer birkaç ismin (Manas, Manar, Kyber) Hazar kökenli olduğu ihtimalini kabul etsek bile, Torpusman'ın tetkiki mektuptaki imzacıların Hazarlar olduğu şeklindeki kuramı kuşkulu hale getirmiştir. Esas Kiev Musevi cemaatinin Bizans devletinden gelmiş olması muhtemeldir.⁴⁹ Böyle bile olsa, İsrail

⁴⁷ bkz. Golb'un yorumları: Golb & Pritsak, s.26-27, 31-32, Pritsak'ın dilbilimsel gözlemleriyle desteklenmiş, s.35-43.

⁴⁸ Avraham M. Torpusman, "Slavic Names in a Kiev Manuscript from the First Half of the 10th Century," *These Are the Names: Studies in Jewish Onomastics*, C.2, yay. Aaron Demsky (Ramat-Gan, Israel, 1999), s.171-175. Ayr. bkz. Leonid S. Chekin, "The Role of Jews in Early Russian Civilization in the Light of a New Discovery and New Controversies," *Russian History/Histoire Russe* 17:4 (1990), s.386-387, ve Vladimir Orel, "O slavyanskix imenax v yevreysko-xazars-kom pis'me iz Kieva," *Palaeoslavica* 5 (1997), s.335-338.

⁴⁹ Rosensweig, s.149, erken Kiev Rus' Yahudilerinin "Bizans Yahudileri ile ticari, toplumsal ve dini bağları olduğunu" öne sürmüştür. Örneğin, kimi 11. yy Rus' Yahudileri Selanik veya İstanbul'da, büyük ihtimalle birincisinde yapılan Karayit karşıtı bir kurultaya katılmışlardır. Bkz. Pereswetoff-Morath, C.2, s.57.

asılı Yahudilerin Museviliğe geçmiş Hazar kadınları veya dönmelerin kızlarıyla evlenmiş olmaları ihtimal dışı tutulamaz.

İsim araştırmaları Çek ve Alman Yahudilerinin Polonya ve daha doğudaki yerlere göç ettiklerini ve de buralardaki mevcut Yahudi nüfusun yeni gelenlere eklemeliğini onaylamaktadır.

15-16. yy'larda Litvanya Büyük Prensiği'ndeki Yahudilerin çoğu (şimdi Litvanya Akusya ve Ukrayna'nın Kiev bölgesini kapsayan bölgelerde yaşayanlar dahil) Doğu Slavca isim ekleri, kalıplar ve adlar kullandıkları için, bunların çoğunun Slavca konuştuğu tahmin edilebilir;⁵⁰ bu durum anlaşılan daha önceki Kiev Rus' devletinde yaşayan Yahudiler için de geçerliydi.⁵¹ Slavca küçük isimler olan Samodelka ve Rijko, geç Ortaçağ'da Kiev'de yaşayan Yahudi vergi mültezimliydi.⁵² 15. yy sonu ve 16. yy başları ile ortalarına doğru Brest'te ve özellikle Grodno'da yaşayan Yahudi erkekler Almanca isimlere sahip olmama eğilimine girdiler; bunlarda Bogdan, Andrey, Kasper, Yatsko, Ivanko ve Pcholka gibi Doğu Slav isimleri bulunabiliyordu.⁵³ Bölgeledeki bazı Yahudi kadınlar da Bogdana ve Drobna gibi Slavca isimler taşıyorlardı. 16. yy ilerledikçe bu tür isimlerin hem erkek, hem de kadınlarda kullanımı gözle görülür ölçüde azaldı. 17. yy'da Yahudiler arasında Doğu Slav isimleri Mokhno, Yatsko ve Mirukhna'ya hala rastlanıyordu, fakat bundan kısa süre sonra ortadan kayboldular. Böylece bu Doğu Slav Yahudilerinin kökeni sorusu ortaya çıkmıştır. Şu zamanda doğrulanamamasına rağmen, sık sık bunlardan bazılarının Hazar kökenli olduğu öne sürülmüştür.⁵⁴

⁵⁰ 1605'te Podolya'daki Medjiboj'da yaşayan ve 'Rusça' konuştuğu söylenen bir Yahudi örneğinde olduğu gibi, bu dönemde Doğu Avrupa Yahudilerinin Slavca konuştuklarının açık belgeli delilleri ara sıra bulunabilir; bkz. Alexander Beider, *A Dictionary of Ashkenazic Given Names: Their Origins, Structure, Pronunciations, and Migrations* (Bergenfield, N.J., 2001), s.195. Ayr. bkz. 5. bölümle ilgili olarak, yaklaşık aynı dönemde Mogilev Yahudilerinin durumu.

⁵¹ Bir zamanlar Rus' Yahudilerinin birincil dilinin Slavca olduğunun çıkarsanabileceği en güvenilir delili, anlaşılan 11. yy'da, yakınlarda Kudüs'e Hacc'a gitmiş bir rabbi olan bir akrabasını karşılamak üzere Rus'dan Selanik'e gelen, Rumca veya başka bir dil konuşamayan Slav dilli bir Yahudi'dir; bkz. Pereswetoff-Morath, C.2, s.59-60.

⁵² Beider, s.35.

⁵³ a.g.e., s.35-36, 200-201. Aynı yerde, s.201, "Rus" soyadı Khoroshen'kiy'nin 16. yy'da Grodno'da bir Yahudi ailece kullanıldığı kaydedilir. Erken Grodno Yahudileri arasında İbranice küçük isimler de kullanılmıyordu. İbranice isimlerin Slavlaşmış biçimleri arasında örn. Moshko (= Moshe), Goshko (= Joshua) ve Shakhno (= Shalom) vardı.

⁵⁴ Örn. bkz. Eckhard Eggers, *Sprachwandel und Sprachmischung im Jiddischen* (Frankfurt, 1998), s.195-198.

Diğer bir ihtimal bu Doğu Slavca konuşan Yahudilerin köklerinin Orta Avrupa, Bizans devleti, İran veya Arap ülkelerinde oluşudur, lakin bu kökenlerin hiçbirini ispatlamaya imkan yoktur. Şu an için 14.-16. yy'daki Brest ve Grodno Yahudilerinin çoğunun, 10.-13. yy Rus knezliklerinin ataları Hazar'da yaşamış olası Yahudilerinden indikleri varsayımını kabul etmek makuldür.⁵⁵ Bu göçler zinciri, Slavca isimlerin kullanılma döneminde Litvanya Büyük Prenslığı'ndeki erken Yahudiler arasında, Batı (Aşkenazi) Yahudi biçimi Peysakh'a mukabil, Pesakh isminin (Fısıh bayramının İbranice ismi) kullanılmasıyla delillendirilebilir; Pesakh örnekleri Brest, Grodno ve Pinsk gibi yerlerde geçer.⁵⁶ Aynı Pesakh biçimi, *Cambridge Belgesi*, diğer adıyla *Schechter Mektubu* denen isimsiz bir Hazar elyazmasında geçen *baliqchi* Pesakh örneğinin gösterdiği üzere, 10. yy'da Hazar Yahudileri tarafından kullanılıyordu.⁵⁷

10. yy başlarından beri Bohemya ve Moravya'da Yahudilerin yaşadığı biliniyor. Lehistan'daki ilk Yahudilerin çoğunun, Bohemya ve Moravya'daki Slavlara özgü Slavca küçük isimleri vardı; bu da bu Yahudilerin oralar çıkışlı olduğunu gösterir. Erken Leh Yahudilerince kullanılan Çek küçük isimleri arasında Dobruchna, Radochna, Czirna, Slawa ve Kaczka vardır.⁵⁸ Bohemya'daki Horowitz, Eiger ve Jaffe ailelerinin fertleri Doğu Avrupa'ya yerleşmişlerdi. 16. yy'da Tykocin'den Abram Vaysvasar'ın aslı Bohemya'daki Weisswasser idi.⁵⁹ Çek Yahudileri Doğu Almanya'da, Silezya'da ve şimdi Litvanya, Akrusya ve Ukrayna'yı kapsayan bölgede de yerleşmişlerdi. 16. yy'ın ikinci yarısında Brest ve Volhinya'da yaşayan pek çok Yahudi'nin kullandığı "Chekh" lakabı da (Çek asılları gösterir) kaydadeğerdir.⁶⁰

Çek Yahudilerinin Doğu Avrupa'ya varışından yıllar sonra Almanca soyadlı pek çok Alman Yahudi ailesi aynı şehir ve kasabalara gitti ve Doğu Avrupa Yahudiliğinin kültürel ve dilsel görünümünü değiştirdi. Alman Yahudilerinin kimi torunları Shapiro (miraslarının Almanya Speyer'de olduğunu gösterir), Mintz (Mainz'den, Almanya), Bachrach (Bacharach'dan, Almanya), Landau (Landau'dan, Almanya), Frank (Fran-

⁵⁵ Bazen Rus' Yahudilerinin 13. yy'daki Moğol istilasıyla tamamen süpürülmüş olabileceği iddiası öne sürülmektedir. Moğollar bilhassa Çernigov'u (1239) ve Kiev'i (1240) ele geçirerek sakinlerinin çoğunu öldürdüler. Pereswetoff-Morath, C.2, s.16-17, 121, Rus'da yaşayan Yahudilerin bu olaylardan kesinlikle derinden etkilenmekle birlikte, tamamen ortadan kaldırılmadıkları fikrini önerir.

⁵⁶ Beider, s.193, 197, 199, 200.

⁵⁷ Golb & Pritsak, s.117.

⁵⁸ Beider, s.173, 185.

⁵⁹ a.g.e., s.204-205.

⁶⁰ a.g.e., s.205.

sa'dan), Frankfurter (Frankfurt'dan, Almanya) ve Wiener (Viyana'dan, Avusturya) gibi köken memlekete dayalı soyadlarını korudular.⁶¹ Doğu Avrupa'ya ulaşan diğer önemli Alman Yahudi aileleri arasında Fischel (Nürnberg'den, Almanya) ve Katzenellenbogen da vardı. 1524'te Brest rabbisi olan Mendel' Frank adlı adam bir Fransız Yahudi aileden geliyordu. 16 yıl sonra, Brest'te Lazar' Nemets (Alman Lazar) adlı bir Yahudi yerleşimcinin varlığı kayda geçmiştir.⁶² Lipman, Golda, Tolba, Liber, Yenta, Zelman, Perelo, Mendel, Leyzar ve Kopelman gibi bir zamanlar Doğu Avrupa'da yaygın olan kimi Yahudi küçük adları Orta Avrupa'ya özgü Aşkenazi isimleridir.⁶³ Bu Alman Yahudileri Yiddiş dilini beraberlerinde getirmişler ve bu dil 15.-17. yy'lar boyunca Çekçe'ye ve önceleri Doğu Avrupa Yahudiliğince konuşulan Doğu Slavca'ya baskın çıktı ve sonunda bunların yerini aldı. Kesin deliller Alman Yahudilerinin Slav Yahudileriyle evlenip asimile ettiklerini göstermektedir. Bogdana, Drobna, Vikhna ve Yakhna gibi Slavca kadın isimleri nihayetinde Badane, Drobne, Vikhne ve Yakhne gibi Yiddiş biçimlere dönüşmüştür.⁶⁴ Litvanya Büyük Prenslüğü'ndeki kimi Yahudi ailelerin kimileri Almanca, kimileri de Slavca isme sahip fertleri vardı.⁶⁵ Vilnius'lu Yiddiş konuşan bir Yahudi, 1635 yılında konuşmasında karışık şekilde kimi Doğu Slavca kelimeleri kullanarak Musevi mahkemesinde tanıklık etmiştir.⁶⁶

Ad eğilimleri Alman Yahudilerinin doğuya doğru göçlerinin kitlesel ölçekte olduğuna delil teşkil eder. Akruşya, Ukrayna ve Litvanya'nın tüm Musevi cemaatlerinde 17.-20. yy'larda Aşkenazi isimleri hakimdi. Aşkenazi kültürünün egemenliği Doğu Slav Yahudi nüfus ögesinin Yiddiş Yahudi ögesinden sayıca daha küçük olduğunu akla getirir.⁶⁷ Doğu Avrupa Yahudiliğinin "Yiddişleşmesi" farklı kentlerde ve bölgelerde farklı evrelerle gerçekleşti. Örneğin, Brest'ten sonra Grodno'da tüm denetimi eline aldı. Yiddiş/Alman isimlerin Slav isimlerine oranlarındaki değişikliğe göre hükmedersek, çoğu kentte dönüm noktasını 16. yy ve 17. yy'ın başları teşkil eder.

Doğu Avrupa'da, özellikle Polonya ve Romanya'da İspanya, Portekiz ve Türkiye'den Sefarad Yahudilerinin uzun süreli varlığı, kimileri Sefarad soyadları ve atalarına dair sözlü Sefarad gelenekleri bulunan münferit

⁶¹ bkz. Weinryb, *The Jews of Poland*, s.30.

⁶² Beider, s.198.

⁶³ a.g.e., s.195-196.

⁶⁴ a.g.e., s.206-207.

⁶⁵ a.g.e., s.196.

⁶⁶ a.g.e., s.195.

⁶⁷ Yeni gelen Alman Yahudilerin sayıca yerli Slavca konuşan Yahudileri geçtiği iddiası için örn. bkz. Ewa Geller, *Jidysz: język Żydów polskich* (Warsaw, 1994), s.26.

Doğu Avrupa Musevi ailelerinin soyağaçlarının incelenmesiyle doğrulanmıştır. Örneğin, Sefarad Kalahora ailesi Volhıny'a'daki Kremenets'e 16. yy'da varmış durumdaydı.⁶⁸

IV. Soysal Deliller

Mevcut soy araştırmalarına göre, Aşkenazi Musevilerinin Ortadoğu halklarının çoğu ile özden bir ilişkisi vardır ve bu Musevilerin hakim nüfus ögesi bu yüzden Yahûdî'dir (Güney İsrailî).

Soybilim teknolojisinde 1990'larda görülen ilerlemeler ve belli haplotiplerin teşhisiyle, farklı budunsal toplulukların ilişkisini doğru olarak belirlemek mümkün olmuştur. Bu araştırmada öncelikli odağı teşkil eden iki çizgi, Y kromozomları ile sınanabilen doğrudan baba çizgisi ve mitokondraal DNA (mtDNA) ile sınanabilen doğrudan anne çizgisidir (Önceki soybilim araştırmaları kan türleri ve protein yapı taşlarına odaklanıyordu).

1993'te yayınlanan bir araştırma Aşkenazi ve Sefarad Musevileri ile Lübnanlılar ve Çeklerin DNA'sındaki Y kromozomlarını karşılaştırdı ve Sefarad ve Aşkenaz Musevilerinin birbirleri ve Lübnanlılar ile babadan akraba olduklarını, fakat Çeklerle yakın akraba olmadıklarını gösterdi.⁶⁹ Bu araştırma azsayıda Yahudi olmayan erkeğin de Aşkenazi soy havuzuna katkıda bulduklarını göstermiştir. 2000 yılında Michael Hammer, Harry Ostrer ve çalışma arkadaşları tarafından yayınlanan bir inceleme da aynı şekilde Musevi kopuntuları içinde yüzyıllar boyunca Yahudi nüfus ile Yahudi olmayanlar ve Museviliğe geçenler arasında çok az miktarda karışık evlilik olduğunu öne sürmüştür.⁷⁰ Bu inceleme, hem Aşkenazi, hem de Sefarad olarak dünyadaki Yahudilerin birbirleriyle Yahudi olmayanlara göre daha yakından akraba olduklarını iddia etmiş ve aynı zamanda Yahudilerle Filistin Arapları, Lübnanlılar ve Suriyeliler arasında yakın bir Y kromozom bağlantısı bulmuşlardır. Bu çalışma takımı, Aşkenazi Yahudilerinin önemli veşya baskın miktardaki ögesinin Hazarlar'dan geldiği kuramına kuşkuyla yaklaşmıştır. Ostrer, Aşkenazi Yahudileri ile şu anda Roma'da yaşayan İtalyan Yahudileri arasında "soysal farklılık

⁶⁸ Beider, s.204.

⁶⁹ A. S. Santachiara-Benerecetti, O. Semino, vd., "The common, Near-Eastern origin of Ashkenazi and Sephardi Jews supported by Y-chromosome similarity," *Ann. Human Genetics* 57 (Ocak 1993), s.55-64 (Bölüm 1).

⁷⁰ Michael F. Hammer, Harry Ostrer, vd., "Jewish and Middle Eastern non-Jewish Populations Share a Common Pool of Y-chromosome Biallelic Haplotypes," *Proc. of the Nat'l Acad. of Sciences* 97:12 (Haziran 6, 2000), s.6769-6774.

olmadığını” iddia etmiş;⁷¹ Hammer de bu benzerliklerin bulunmasının Aşkenazi Yahudilerinin atalarının eski Romalı Yahudiler olduğunu gösterebileceğini ileri sürmüştür.⁷² Ancak bu çalışma Ruslardan başka hiçbir Slav topluluğunu sınınamamış, Kürtler çalışılmamış ve Kuzey Kafkaslar veya Orta Asya’dan hiçbir Türk boyu incelenmemiştir. Üstelik bu inceleme anne çizgisini büsbütün gözardı etmiştir.

2001’de Ariella Oppenheim, Almut Nebel ve çalışma arkadaşları tarafından yayınlanan müteakip bir araştırma, Yahudilerle Kürtler, Ermeniler ve Anadolu Türkleri arasında Lübnanlılar ve Suriye Araplarına nazaran daha yakın ata bağlantıları buldu.⁷³ Yahudiler ve Kürtler arasındaki sosyal ilişki daha güçlüydü.⁷⁴ Bu, eski İsrailoğullarının Kürdistan bölgesinden çıktıklarını akla getirmiştir. Oppenheim’in takımı, Aşkenazi Yahudilerinin baba çizgilerinin yüzde 12.7’sinin R1a1 haplogrubu (önceden “Eu 19” adlanırdı) içerdiğini bulmuştur. Bu, Macarlar (yüzde 60), Lehler (yüzde 56,4) ve Ukrayınler de (yüzde 54) dahil, pek çok Doğu Avrupa halkında baskındır ve aynı zamanda Udmurtlar (yüzde 37.2), Makedonlar (yüzde 35), Kürtler (yüzde 11.6) ve Bedeviler (yüzde 9.4) arasında da bulunur. Bu takım, R1a1 sahibi Aşkenazilerin Doğu Avrupalı veya Hazar atalara sahip olabileceğini önermiştir, fakat aynı zamanda bunun varlığının sosyal birikintinin veya Ortadoğu köklerinin bir sonucu olduğu da iddia edilebilir. Diğer açıklamalar da mümkün olmakla birlikte, kimi Aşkenazi erkekleri kuramsal olarak Hazarlardan gelmesi mümkün diğer bazı yaygın olmayan sosyal haplotiplere sahiptirler. Human Genome Project’de çalışan bir bilim adamı olan ve Yahudi ataları Ukrayna’dan gelen Nathaniel Pearson, (Aşkenazi Yahudilerinde nadir olan) kendi baba haplotipini Orta Asyalı Tacikler ve Özbekler, Güney Asyalı Hindistanlılar ve Fas Yahudileri ile eşleştirdi.⁷⁵ Orta ve Kuzey Asya’da yaygın olan baba haplogrubu Q-P36, Aşkenazi erkeklerinin yüzde

⁷¹ Nadine Epstein, “Family Matters: Funny, We Don’t Look Jewish,” *Hadassah Magazine* 82:5 (Ocak 2001).

⁷² Nicholas Wade, “Y Chromosome Bears Witness to Story of the Jewish Diaspora,” *The New York Times* (Mayıs 9, 2000), F4.

⁷³ Almut Nebel, Ariella Oppenheim, vd., “The Y Chromosome Pool of Jews as Part of the Genetic Landscape of the Middle East,” *The American Journal of Human Genetics* 69:5 (Kasım 2001), s.1095-1112.

⁷⁴ bkz. Tamara Traubman, “Study finds close genetic connection between Jews, Kurds,” *Ha’aretz* (Kasım 21, 2001).

⁷⁵ Nathaniel Pearson, “My Blood Brother in Samarkand,” *Stanford Magazine* (Mayıs/Haziran 1999). İlginçtir, dilleri Özbekçe’ye çok benzeyen Kuzeybatı Çin’deki Uygurların Ortadoğu’dan genetik işaretler taşıdıkları anlaşılmıştır. Bkz. Noah A. Rosenberg, Marcus W. Feldman, vd., “Genetic Structure of Human Populations,” *Science* 298: 5602 (Aralık 20, 2002), s.2381-2385.

5.2'sinde bulundu. Bu yüzden, Q-P36 da Hazarlardan geliyor olabilir, fakat daha fazla araştırma gerekmektedir.⁷⁶

Belli Y DNA çalışmaları özel haplotipler üzerine yoğunlaşmıştır. Yahudiler arasında en iyi bilinen baba haplotipi, Kohen rahipler sınıfı üyelerin arasında çok rastlanması sebebiyle *Cohen Cinsi Haplotip* (CMH) olarak adlanır.⁷⁷ Musevi geleneğine göre, tüm Kohenler İsrail'in büyük rahibi Aaron'dan gelirler. CMH Aşkenazi Kohenlerin yüzde 45'i ve Sefarad Kohenlerin yüzde 56'sında bulunur, Kohen olmayan Yahudilerde ise sadece yüzde 3 ila 5 arasındadır. Çoğu araştırmacı ve gazeteci bu sonuçları CMH'nin sadece Yahudiler arasında bulunduğu şeklinde acele bir yorumda bulundular, lakin deneyler ilerledikçe soybilimciler CMH'nin Güney Afrikalı Lembalar,⁷⁸ bilhassa Buba uruğu, Irak'taki Kürtler,⁷⁹ Ermeniler,⁸⁰ Orta ve Güney İtalya'daki İtalyanlar,⁸¹ Filistinli Araplar⁸² ve Budapeşte bölgesindeki Macarlar⁸³ da dahil, çok sayıda Yahudi olmayan halk arasında da yaygın olduğunu öğrenerek şaşkınlığa düştüler. Bu arada CMH, Tudor Parfitt'in yürüttüğü bir çalışma sonucunda Hindistan'daki Beni İsrail Yahudileri arasında da bulundu.⁸⁴ Bu da, özellikle bu haplotip İsraililerin ortaya çıktığı Kuzeydoğu Akdeniz bölgesinin diğer haplotipleriyle bağlantılı olduğu için, CMH'nin eski İsrail halkının önemli bir soysal bileşeni olduğu ve şimdiki Kohenlerin yarısının Kudüs'ün eski Mabed rahiplerinden geldikleri yönündeki savı görülür şekilde takviye etmiştir.

⁷⁶ Doron M. Behar, Daniel Garrigan, vd., "Contrasting patterns of Y chromosome variation in Ashkenazi Jewish and host non-Jewish European populations," *Human Genetics* 114 (Mart 2004), s.354-365. Özl. bkz. s.357, Tablo 2.

⁷⁷ bkz. Michael F. Hammer, Karl L. Skorecki, vd., "Y Chromosomes of Jewish Priests," *Nature* 385 (Ocak 2, 1997), s.32, ve Mark G. Thomas, Karl L. Skorecki, vd., "Origins of Old Testament Priests," *Nature* 394 (Haziran 9, 1998), s.138-140.

⁷⁸ Mark G. Thomas, Tudor Parfitt, vd., "Y Chromosomes Traveling South: the Cohen Modal Haplotype and the Origins of the Lemba--the 'Black Jews of Southern Africa'," *American Journal of Human Genetics* 66:2 (Şubat 2000), s.674-686.

⁷⁹ C. Brinkmann, vd., "Human Y-chromosomal STR haplotypes in a Kurdish population sample," *Int'l Journal of Legal Medicine* 112 (1999), s.181-183.

⁸⁰ İnsan Enstitüsü'nün ve Ermeni Kişibilimciler Cemiyeti'nin başkanı Dr. Levon Yepiskoposyan (Erivan) ile şahsi haberleşme.

⁸¹ A. Caglia, vd., "Increased forensic efficiency of a STR-based Y-specific haplotype by addition of the highly polymorphic DYS385 locus," *Int'l Journal of Legal Medicine* 111 (1998), s.142-146.

⁸² Nebel, Oppenheim, vd., 1099, resim 3.

⁸³ S. Füredi, J. Woller, vd., "Y-STR haplotyping in two Hungarian populations," *Int'l Journal of Legal Medicine* 113:1 (1999), s.38-42.

⁸⁴ Rashmee Z. Ahmed, "India's children of Israel find their roots," *The Times of India* (Haziran 20, 2002).

Soybilimciler Levitelerin DNA'ları üzerinde de çalıştılar. Musevi geleneğine göre, tüm Leviteler Mabel'de yardımcı rahipler olarak hizmet veren Levi kabilesinden gelmişlerdir. Aşkenazi Levitelerin yaklaşık yüzde 52'si R1a1 haplogrubu içindeki baba haplotiplerini taşırlar; bunların da yüzde 38'i, aynı zamanda Sorpların yüzde 11'i ve Akusların yüzde 8,5'inde bulunan özel bir haplotipe sahiptir.⁸⁵ Bu Levite olmayan Aşkenazi erkekleri arasındakinden gerçekten yüksek bir R1a1 baskınlığı olduğu ve R1a1 Sefarad Leviteler arasında gerçek anlamda bulunmadığı için, Aşkenazi Yahudilerin farklı kökenlerden geldiğini gösterebilir. Belki Aşkenazi Levitelerin kurucu üyeleri arasında bir veya daha fazla Hazar ve/veya Slav vardı.

Bilim adamları Yahudi toplumuna R1a1'ı getiren kurucuların muhtemelen 1000 yılı civarında yaşadığından bahsederler (1014 yılından daha geç değil, fakat kesinlikle Sefaradlık ve Aşkenazilik ayrıldıktan sonra). R1a1'ın girişinin hem zamanlaması, hem de coğrafi mekanı Norman Golb'un kimi Musevi Hazarların takliden Levite ünvanını benimsedikleri kuramına uygun düşer, fakat bilim adamları aynı haplotipe sahip Aşkenazi Levitelerin yüzde 38'inin Musevi cemaatine katılmış tek bir atayı paylaşımlarının daha muhtemel olduğuna inanırlar.

MtDNA verilerini kullanan yeni çalışmalar Aşkenazi Yahudilerde Ortadoğu bileşenlerinin baba çizgisine kıyasla anne çizgisinde daha düşük olduğunu göstermiştir. 2002 yılında İngiliz soybilimciler David Goldstein, Mark Thomas, Neil Bradman ve çalışma arkadaşları tarafından yayınlanan ve dünyadaki çoğu Yahudi topluluğunun farklı anne kökenlerine sahip oldukları ve ana tarafından Yahudi olmayan komşularıyla akraba olabileceklerini gösteren araştırma özellikle ilginçtir.⁸⁶ Bu, Hazarlar, Slavlar, Almanlar vb.'nin Aşkenazi Yahudilerinin terkibine ne derece etkide buldukları sorusunu yeniden gündeme getiriyor gözükmektedir.

Etnik toplulukları karşılaştıran çalışmaları, irsi hastalıkların yayılmasıyla ilgili bir dizi çalışma tekmiil etti. Sağırlığa sebep olan bir irsi başkalaşım olan DFNB1, Yahudiler ile Filistin Araplarını ve diğer Akdeniz

⁸⁵ Doron M. Behar, Mark G. Thomas, vd., "Multiple Origins of Ashkenazi Levites: Y Chromosome Evidence for Both Near Eastern and European Ancestries," *American Journal of Human Genetics* 73:4 (Ekim 2003), s.768-779.

⁸⁶ Mark G. Thomas, vd., "Founding Mothers of Jewish Communities: Geographically Separated Jewish Groups were Independently Founded by Very Few Female Ancestors," *The American Journal of Human Genetics* 70:6 (Haziran 2002), s.1411-1420. Ayr. bkz. Judy Siegel-Itzkovich, "Dad was out and about, while Mom stayed home," *Jerusalem Post* (Haziran 16, 2002), 9, ve Nicholas Wade, "In DNA, New Clues to Jewish Roots," *The New York Times* (Mayıs 14, 2002), F1.

halklarını etkiler.⁸⁷ İran Müslümanları ve Aşkenazi Yahudileri, *pemphigus vulgaris* olarak bilinen hastalık için aynı haplotipleri paylaşırlar.⁸⁸ Bunun her iki halkta da bulunması muhtemelen eski çağlarda Musevilige geçen İranlıların Yahudi cemaatlerine katıldıkları anlamına gelmektedir.

Ailevi Akdeniz humması Aşkenazi Yahudileri, Sefarad Yahudileri, Irak Yahudileri ve Kuzey Afrika Yahudileri ile Ermeniler, Anadolu Türkleri ve Dürziler arasında üç irsî biçimde bulunan bir hastalıktır.⁸⁹ Buradaki iki biçimden birinin tahlili Irak ve Aşkenazi Yahudilerinin özellikle yakın bir akrabalığa sahip olduklarını doğrular niteliktedir. Genin bu iki biçimi büyük ihtimalle aynı kurucudan geldiği için, buradaki gösterge tüm bu toplulukların ortak bir atayı paylaştığı şeklindedir. 185delAG göğüs kanseri başkalaşımı hem Aşkenazi, hem de Fas Yahudilerinde görülür.⁹⁰

Faktör XI eksikliğine sebep olan bir başkalaşım hem Irak, hem de Aşkenazi Yahudilerinde bulunur.⁹¹ Gaucher hastalığı hem Aşkenazi Yahudilerinde, hem de Portekizliler, Almanlar ve belli diğer Avrupa halklarında görülür.⁹² Çalışmanın katılımcılarından biri olan Neil Risch'e göre, bu durum Doğu Avrupa Yahudilerinin çoğu için bir Orta Avrupa

⁸⁷ M. M. Carrasquillo, Aravinda Chakravarti, vd., "Two different connexin 26 mutations in an inbred kindred segregation non-syndromic recessive deafness: implications for genetic studies in isolated populations," *Human Molecular Genetics* 6 (12) (1997), s.2163-2172.

⁸⁸ N. Mobini, E. J. Yunis, vd., "Identical MHC markers in non-Jewish Iranian and Ashkenazi Jewish patients with pemphigus vulgaris: possible common central Asian ancestral origin," *Human Immunology* 57:1 (Eylül 15, 1997), s.62-67.

⁸⁹ S. Eisenberg, vd., "Diagnosis of familial Mediterranean fever by a molecular genetics method," *Ann. Intern. Med.* 129 (1998), s.539-542. Ayr. bkz. Nicholas Wade, "Gene from Mideast Ancestor May Link 4 Disparate Peoples," *The New York Times* (Ağustos 22, 1997), A19. Akdeniz humması Sefaradlarda Aşkenazlardan oldukça fazla yaygındır; ikincilerde 73,000 kişide bir görülürken, birincilerde 250-1000 kişide bir görülür.

⁹⁰ R. B. Bar-Sade, A. Kruglikova, vd., "The 185delAG BRCA1 mutation originated before the dispersion of Jews in the diaspora and is not limited to Ashkenazim," *Human Molecular Genetics* 7:5 (1998), s.801-805.

⁹¹ David B. Goldstein, David E. Reich, vd., "Age Estimates of Two Common Mutations Causing Factor XI Deficiency: Recent Genetic Drift is Not Necessary for Elevated Disease Incidence Among Ashkenazi Jews," *American Journal of Human Genetics* 64:4 (1999), s.1071-1075.

⁹² G. A. Diaz, Neil Risch, vd., "Gaucher Disease: The Origins of the Ashkenazi Jewish N370S and 84GG Acid beta-Glucosidase Mutations," *American Journal of Human Genetics* 66 (2000), s.1821-1832.

coğrafi geri alanı ile açıklanabilir: "Aşkenazi soy hazinesine Hazar katkısı büyük ihtimalle o kadar önemli miktarda değildi."⁹³

Numune halkların sayısındaki artışın eşlik ettiği soybilimsel sınımaların artan kesinliği, Aşkenazi Yahudilerinin ataları hakkında daha çok şeyi anlamamızla sonuçlanmıştır. Şu an için ulaşabildiğimiz araştırmalar Aşkenazi soyunun çoğunun kaynağını Ortadoğu'dan aldığını ve Ortadoğu dışından kaydadeğer öğelerin bulunmadığını göstermektedir (Aslında Libya, Yemen ve Balkan Yahudileri, İsrailîler ile İsrailî olmayanlar arasındaki bir karışımı temsil ederler). Şu an için çalışmalarda hiçbir Hazar DNA'sını kullanamıyoruz, bu yüzden hangi haplotipler, kromozomların ve hastalıkların Hazarlar arasında yaygın olduğu bilinmiyor.

V. Dil Delilleri

Yiddiş dili, özellikle kelime dağarcığı bakımından, neredeyse evrensel olarak öncelikle Ortaçağ Almanya'sında ortaya çıkmış kabul edilir. Ancak Almanca'nın hangi biçim veya biçimlerine ait olduğu hakkında ciddi tartışmalar yapılmıştır. Geleneksel kuram Yiddiş'in Kuzeybatı Almanya'daki Rhine vadisinde konuşulan Almanca'dan kökünü aldığı şeklindedir.⁹⁴ Kimi araştırmacılar bu görüşe karşı çıkmışlardır. Dilbilimci Eckhard Eggers, Yiddiş'in (bilhassa Litvanya ve Akruşya'daki kuzeydoğu lehçesinin) ve Almanca'nın Bavyera ağzının ortak ses ve imla özelliklerini taşıdıklarını öne sürmüştür.⁹⁵ O, Yiddiş'in nihayetinde 13.-14. yy'larda Lehistan'a göçen Bavyera ve Bohemya bölgelerindeki Yahudilerce türetildiğini önermiş; daha da ileri giderek 14.-15. yy'larda Orta Almanya'dan Lehistan'a varan Yahudilerin Yiddiş'in orta-doğu ve güney ağzlarının birer parçası haline gelen Orta Almanya'dan çok sayıda dil özelliğini yanlarında getirdiklerini iddia etmiştir.⁹⁶ Benzer şekilde, Robert King, Merkezi Almanca ve Yiddiş'in paylaştığı üç önemli yapısal özelliği ve Bavyera diliyle Yiddiş'in paylaştığı bu şekildeki dokuz özelliği alıntılararak, Yiddiş'in Almanca'nın Orta Almanya ve Bavyera lehçelerinden geliştiğini savunmuştur.⁹⁷ Bu meyanda King, Regensburg şehri Yahudilerinin Yiddiş'in yaratıcıları olduğunu öne sürmüştür; Dovid Katz da

⁹³ David Pollack, "Studies Casting New Light on Origin of Europe's Jews: Stanford's Risch Puts Mythic Theory to Rest." *Forward* (Ağustos 17, 2001).

⁹⁴ Örn. bkz. Glick, s.62.

⁹⁵ Eggers, s.180.

⁹⁶ a.g.e., s.180-181, 191. Eggers, Erken Yiddiş'teki Slavca kelimelerin Çekçe'den geldiğini öne sürmüştür.

⁹⁷ Robert D. King, "Migration and Linguistics as Illustrated by Yiddish," *Reconstructing Languages and Cultures*, yay. Edgar C. Polem & Werner Winter (Berlin, 1992), s.426-428.

ondan bağımsız olarak aynı sonuca ulaşmıştır.⁹⁸ Bu arada, bu bağlamda Alexander Beider'in fikri kaydadeğerdir:

"...Yiddiş'in birden fazla coğrafi kaynağı vardı... Yiddiş'in bir bütün olarak belli bir Alman lehçesi ile bağlantısı sathi olmak durumundadır. Bunun birkaç bölgede türeyen öğelerin bileşmesiyle oluştuğunu düşünmek (Max Weinreich ve Solomon Birnbaum'un yaptığı gibi) daha mantıklı olacaktır."⁹⁹

Yiddiş temel bir Slavca kelime ve özellikler azınlığını da içerir. Slav etkisinin Yiddiş'e geçiş yöntemleri ve bu etkinin derecesi de tartışmalıdır. Dilbilimci Paul Wexler, Yiddiş'in Ortaçağ'daki Kiev-Polesya lehçesinden inen Akrusça ve Ukrayince ile dört dilbilimsel benzerliği olduğunu ve bunun tarihi zamanlarda Doğu Slavca konuşan Yahudilerle (o Hazarlar olduğunu varsayar) Yiddiş konuşan Aşkenazi Yahudileri arasındaki temasa işaret ettiğini iddia etmiştir.¹⁰⁰

Doğu Avrupa'daki Yahudiler arasında Yiddiş'in ezici üstünlüğü, Orta Avrupa'dan kimi varıcıların tüm Yahudilerin Yiddiş konuşmasını arzulamaları ve en zengin ve en önemli Yahudilerin çoğunun Alman kökenli olması sebebiyle bunun en itibarlı dil olarak görülmesi yüzünden, kısmen kültürel baskılarla gerçekleştirilmiş olabilir. Önceki fikir 17. yy başlarında Mogilev'deki Yahudilerin ne kadarının "Rusça" konuştuğunu gözlemleyen ve bunların Yiddiş'i benimsemesini arzuladığını söyleyen haham Meir Katz tarafından açıkça ifade edilmiştir.¹⁰¹ İkinci noktada ise Beider şunu gözlemler:

"Eğer tüm cemaat aynı dili konuşuyorlarsa, bu o nüfusun hepsinin, hatta çoğunluğunun özdeş bir kökenden geldiğini göstermez. Belli dönemlerde, daha kültürlü azınlığın dili çoğunlukça konuşulan dil haline gelebilir."¹⁰²

Dolayısıyla, Yiddiş'te Hazarca kelimelerin yokluğu,¹⁰³ Leon Wieseltier'in aşağıdaki fikri gibi fikirlerin kesinliğini ilzam ederek, çağdaş Do-

⁹⁸ a.g.e., s.434-436.

⁹⁹ Beider, s.169.

¹⁰⁰ Paul Wexler, *Two-tiered Relexification of Yiddish: Jews, Sorbs, Khazars, and the Kiev-Polesian Dialect* (Berlin, 2002), s.518.

¹⁰¹ Beider, s.197. Fakat isim verileri gösterdiği gibi Mogilev'deki sonraki Yahudilerin çoğu 17. yy'da Aşkenazi idiler (bkz. aynı yer, s.198) ve muhtemelen Yiddiş konuşuyorlardı.

¹⁰² a.g.e., s.169.

¹⁰³ Alice Faber ve Robert D. King kendi makalelerinde Yiddiş dilinde Türkçe kelime olmadığını öne sürdüler: "Yiddish and the Settlement History of Ashkenazic Jews," *Approaches to Judaism in Medieval Times*, C.1, yay. David R. Blumenthal (Chico,

ğu Avrupa Yahudilerinin ataları arasında Hazarların bulunmadığını göstermek zorunda değildir:

“Elbette, Doğu Avrupa Yahudilerinin Alman kökenli oluşunun en güçlü kanıtı konuştukları dil olan Yiddiş’tir. Türk Hazarların bir kolu işlerini neden Almanca’nın bir biçimi ile göreceklardı ki?”¹⁰⁴

Wieseltier’in sorusunun cevabı Yahudi Hazarların torunlarının Yiddiş konuşan Yahudilerle evlendikleri ve bunların çocuklarının Yiddiş konuşanlar olarak büyüdükleri şeklinde olur gözükmektedir. Hazar Yahudilerinin Aşkenazi Yahudilerle eklemlenmelerinden önce Doğu Slavca’ya geçmiş olduklarını fark etmek de önemlidir; bu durumda, dil geçişi Hazarca’dan doğrudan Yiddiş’e olmayabileceğinden, Yiddiş’te çok az Türkçe kelimenin kalması veya hiç kalmaması beklenecektir.

Aynı şekilde, isim delillerinden Doğu Avrupa Yahudiliğinin bir kısmını oluşturan Çek Yahudilerinin sayısının ciddi olduğunu, ancak Çekçe’nin Yiddiş kelime dağarcığında başlıca bir öge olmadığını görmüş bulunuyoruz. Dilbilim, Avrupa’daki belli Yahudi göçlerini çalışmada kullanışlı bir alet iken, Yiddiş’in bileşenleri Doğu Avrupa Yahudiliğinin ecdat havuzunun belli gerialanlarının kesin oranlarını yansıtmak durumunda değildir: Yiddiş’in kelime hazinesinin yaklaşık yüzde 80’i Almanca, yüzde 10-15’i İbranice, ve yüzde 5-10’u Slavca (Rusça, Lehçe, Çekçe, vs.) olmasına rağmen, bu rakam Doğu Avrupa Yahudilerinin atalarının yüzde 80’inin Alman topraklarından, yüzde 10’unun da Slav topraklarından geldiğini göstermez.

VI. Kazıbilimsel Deliller

Doğu Avrupa’yı mesken tutan ilk Yahudiler Miladî ilk asır içinde Karadeniz’in kuzey sahillerindeki Kırım ve Taman yarımadalarında yerleşmişlerdi.¹⁰⁵ Bu Yunanca konuşan İsrailî Yahudilerle Hazar, Kiev Rus’ ve sonraları Rus Çarlığı içindeki Musevi topluluklar arasındaki doğrudan bir ilişkiyi kesin olarak belirleyemiyoruz.

CA: Scholars Press, 1984), s.91. Lakin, belki Hazar kökenli olmasa da, Yiddiş’de aslında Türkçe kökenli az sayıda kelime var olmalıdır. Herbert G. Zeiden’in muhtemelen Türkçe kökenli kelime örneklerine bkz. “Khazar/Kipchak Turkisms in Yiddish: Words and Surnames,” *Yiddish* 11:1-2 (1998), s.81-92.

¹⁰⁴ Leon Wieseltier, “You Don’t Have to be Khazarian,” *The New York Review of Books* (Ekim 28, 1976), s.35.

¹⁰⁵ Bu gerçeği destekleyen kazıbilimsel veri şu eserce sağlanır: Robert S. MacLennan, “In Search of the Jewish Diaspora: A First-Century Synagogue in Crimea?” *Biblical Archaeology Review* 22:2 (Mart/Nisan 1996), s.46-47, 49-50.

Hazarların Yahudiliğe geçişiyle ilgili bilinen bir kazıbilimsel kalıntıdan bahsetmek zordur. Kaydadeğer bir istisna, İsveçli parabilimci Gert Rispling'in 2002'de, üzerinde Müslüman şehadet ifadesinin bir kısmını oluşturan "Muhammed Allah'ın resûlüdür" yerine "Musa Allah'ın resûlüdür" yazılı Musevi esinli bir yazı taşıyan bir Arap harfli gümüş sikke taklidinin keşfidir. Sikke 837 veya 838'de darbedilmiş ve İsveç adası Gotland'daki "Dökülen Birikim" olarak bilinen Viking hazinesi içinde bulunmuştur. Aynı dönemde basılan dört diğer Hazar Musa parası farklı kazı alanlarında ortaya çıkarılmış ve bunlar *Arz'ül-Hazar* (Ar. "Hazar Memleketi) yazısını içeren sikkeleri basan kalıpla ilişkilendirilmiştir.¹⁰⁶

Kırım ve Taman yarımadalarındaki bir tarafında Hazar boy ongunları ve bir tarafında da Musevi simgeleri (örn. menora) bulunan kimi taşların da Musevi Hazarlarca üretilmiş olmaları mümkündür.

Jonathan Shepard, Hazar'daki definlerin 830'larda, sanki Hazarlar toplu halde Museviliğin basit defin uygulamalarını benimsemişçesine, gömülerde çok sayıda eşya bulunmasından ölüye eşlik eden hiçbirşeyin olmamasına doğru bir değişim gösterdiğini kaydetmiştir.¹⁰⁷

Kazıbilimciler Hazar devleti sınırları dışından da gizemli nesnelere incelemişlerdir. Chelarevo'daki (Ortaçağ'da Macaristan'ın güneyindeydi; şimdi Sırbistan'a ait) menora, şofar, lulav ve etroglar gibi Musevi simgeler ile İbranice kelimeler "Yeruşalem" ve "İsrail"i içeren briket parçaları bu tartışmalı nesnelere arasındadır.¹⁰⁸ Kimi alimler Chelarevo'nun bir Hazar kabristanı olduğunu iddia ederken,¹⁰⁹ diğerleri, buradaki buluntular bir Avar kökeni ile uyumlu olabileceğinden, bunu bir Avar mezarlığı olarak açıklıyorlar. Musevi briket taşlarıyla işaretlenmiş kabirlerde, aynı mezarlıktaki diğer kabirlerde bulunan gömü nesnelere (örn. sanat eserleri, mücevherler, çömlekler, bini takımları) bulunmamaktadır. Kimi Musevi kabirlerinde Asyalı iskeletler bulunmuştur, fakat bu onların Hazar'dan geldiğini göstermeye kafi değildir.

Bir diğer gizemli nesne Macaristan'ın güneybatısındaki Ellend'de bulunan 'Hazar Musevi yüzüğü'dür. 11. yy'ın ikinci yarısına tarihlenen

¹⁰⁶ Roman K. Kovalev, "What Does Historical Numismatics Suggest About the Monetary History of Khazaria in the Ninth Century? - Question Revisited," *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 13 (2004), s.97-129.

¹⁰⁷ Shepard, s.16-17.

¹⁰⁸ *Jews in Yugoslavia*, yay. Ante Soric, vd. (Zagreb, 1989), s.28.

¹⁰⁹ örn. bkz.: István Erdélyi, "Kabari (Kavari) v Karpatskom Bassejnyne," *Sovietskaya Arkheologiya* 4 (1983), s.179. Ancak Csanád Bálint, Chelarevo Musevilerinin Hazarlar olduğundan kuşku duymuştur. Bkz. *Die Archeologie der Steppe* (Vienna, 1989), s.174.

yüzüğün üzerinde 13 tane İbranice'yi andırır harf vardır.¹¹⁰ Attila Kiss aynı şekilde bu yüzüğün bir Hazar kadınına ait olduğunu iddia etmiştir.¹¹¹ Lakin, bunun Hazar kökenli oluşu kuramında bazı zorluklar bulunmaktadır. Yüzükteki İbranice harfler hiçbir gerçek İbranice kelimeyi ifade etmemektedir; harfler sadece süsleme amaçlı gözükmemektedir; birçok İbranice dışı harf ve simgelerle karışmıştır ve hatta yüzüğün Macaristan'a dışardan gelmiş olması da havsalaya uygundur.¹¹²

Şecereciler ve diğer araştırmacılar Rus devleti içindeki Musevi kabirlerini dikkatlice çalışmışlardır. Doğu Avrupa Yahudilerinin kimi mezarlıkları, parmakları belli bir biçimde ayrılan (Kohenlerin takdisini temsil eden) iki el ve eski zamanlarda Levitelerin Mabed'in yüksek rahibinin ellerini nasıl yıkadıklarını temsil eden Levite ibriği gibi özel simgeler içerirler. Aşkenazi mezarlarında bu simgelerin varlığı Kohen ve Levite gömülerine işaret eder ve genellikle ölmüş kimsenin kökeni nihayetinde eski İsrail'e dayanan uzun bir Kohen veya Levite şeceresinden indiğini gösterir. Bu tür taşlardaki yazılar ölünün Kohen veya Levi konumunu da gösterebilir; yani "ha-Levi" Levitelerin isimlerine ve "ha-Kohen" Kohenlerin ismine eklenir.

Leh idaresindeki Silezya'dan 13.-14. yy'lara ait Musevi mezarları o dönemin Alman Yahudilerince de kullanılan metin formülleri içerirler.¹¹³

VII. Mimari Deliller

Macaristan'da Sopron'daki bir sinagog 1300'lerin başında Gotik mimari tarzında inşa edilmiştir ve Güney Alman etkisindedir.¹¹⁴ Bu da Sopron Yahudilerinin çoğunun Güney Almanya'dan olduğunu akla getirir. Polonya Kazimierz'deki 1400'lerin başına tarihlenen Eski Sinagog da (*Alte Shul*) Gotik tarzda inşa edilmiştir ve Prag ile Almanya Worms'taki benzer sinagogları çağrıştırır.¹¹⁵ Bu, Kazimierz'deki ilk Yahudilerin Batı kökenli olduğunu gösterir.

Çoğu tarihçi, Hazarların Doğu Avrupa'ya ayrı bir sinagog inşa türü getirdiği üzerinde laf üretip durdu. Nathan Ausubel, pagoda türü çatılar ve tonozlu tavan ve kubbeler gibi Bizans ve Asya'ya ait olduğu öne sürülen öğelerden dolayı, Hazarların Polonya'da ahşap sinagoglar kurduk-

¹¹⁰ Attila Kiss, "11th Century Khazar Rings from Hungary with Hebrew Letters and Signs," *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hung.* 22 (1970), s.341-342.

¹¹¹ a.g.e., s.347.

¹¹² Berend, s.61.

¹¹³ Weinryb, "Origins of East European Jewry," s.518.

¹¹⁴ Berend, s.229, 231.

¹¹⁵ Weinryb, "Origins of East European Jewry," s.518.

ları varsayımının makul olabileceğini söylemiştir.¹¹⁶ Ancak bu tür sinagoglara Hazar kökeni iddiası gerçekten uzaktır. Aslında 16.-19. yy Lehistan sinagogları, ahşap olanları da dahil, genellikle hem yapı, hem de bezeme bileşenleri açısından Lehistan'daki yuvarlak dini ve din-dışı binalar üzerinden modellenmiştir.¹¹⁷

Polonya'nın güneydoğusundaki Linsk (şimdi Lesko) kasabasına yerleşen Sefarad Yahudileri, 16. yy'da İspanyol mimari etkilerini sergileyen görkemli bir sinagog inşa etmişlerdir.¹¹⁸

VIII. Sonuç

Mevcut deliller bir bütün halinde gözden geçirilirse, Doğu Avrupa Yahudilerinin hem eski Ortadoğulu Yahudilerden, hem de Yahudi olmayan halklardan geldikleri ve İsrailî bileşenlerinin baskın olduğu açıkça anlaşılır. En güncel verilere göre, Rusya Yahudilerinin hikayesi doğuya doğru göçen ve Doğu Slavca konuşan Yahudiler de dahil, orada var olan (ve açıkça az sayıdaki) Musevi cemaatlerine katılan Orta Avrupa Yahudilerinin hikayesidir. Göçün başlıca dönemleri Orta Avrupa'dan Lehistan'a kitlesel göç için 13.-15. yy'ları ve batı Yahudilerinin daha da doğuya, bugünkü Akrusya ve Litvanya'ya hareketi için de 15.-17. yy'ları içermiştir. Orta Avrupalı Yahudi terkininin bileşenleri, gerçekte çok sayıda Rhinelandlı Yahudi'nin Doğu Avrupa'da yerleşmiş olmasına rağmen, çoğu 20. yy bilginlerinin iddia ettiği gibi büsbütün Rhinelandlı değildi. Rusya Yahudiliği de Bohemya, Moravya, Güneydoğu Almanya (Bavyera dahil), Avusturya ve Doğu Almanya'dan çok temel kökenleri içermektedir. Hazar, Irak ve Bizans Yahudilerine gelince, eğer var ise, bunların Rusya Yahudilerinin nüfusuna etkisi hala belirsiz durmaktadır, fakat bunların kendi atalarının oranlarını oluşturdukları kuvvetle muhtemeldir. Nihayet, geçen iki binyıl boyunca, Yahudi olmayan erkeklerden ziyade kadınların Museviliğe geçtikleri ve Avrupa'daki Musevi cemaatlerine katıldıkları anlaşılmaktadır.

¹¹⁶ Nathan Ausubel, *Pictorial History of the Jewish People* (New York, 1953), s.138.

¹¹⁷ Kazimierz Piechotka & Maria Piechotka, *Wooden Synagogues* (Warsaw, 1959), s.46-47.

¹¹⁸ Lesko sinagogunun bir resmi şu eserde bulunabilir: Earl Vinecour & Chuck Fishman, *Polish Jews: The Final Chapter* (New York, 1977), s.68.